UOT 32:93/94

TURAL MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
tural.mammadov-4@bsu.edu.az

PREZİDENTLİK İNSTİTUNUN GƏLƏCƏYİNƏ DAİR TƏHLİL

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/200-204

Bu məqalə, beynəlxalq münasibətlər sistemində avtoritarizmin artması, mühafizəkar liderlərin yüksəlişi və prezidentlik institutunun transformasiyası ilə bağlı müasir tendensiyaları araşdırır. Avtoritar rejimlərin güclənməsi, demokratik prinsiplərin aşınması və insan hüquqları ilə vətəndaş azadlıqlarının məhdudlaşması qlobal səviyyədə ciddi narahatlıqlara səbəb olur. Mühafizəkar liderlərin cəmiyyət içində qütbləşməni artırması, populizm və millətçilik narahatlıqlarından sui-istifadə etməsi, demokratik normalara olan inamı zəiflədir.

Açar sözlər: Prezidentlik institutu, ABŞ, Rusiya, Çin, Rusiya, Türkiyə.

Giriş. Beynəlxalq münasibətlər sistemi uzun müddətdir ki, demokratik və avtokratik rejimlər arasında dixotomiya ilə xarakterizə olunur. Lakin son illərdə bu qütblər bir-birindən daha da uzaqlaşdıqca fərqlər özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Bu fenomen bütün dünyada avtoritarizmin artmasına səbəb olur. Ənənəvi avtokratik dövlətlərdə hakimiyyətin konsolidasiyasından tutmuş, bir vaxtlar stabil olan demokratiyalarda demokratik normaların aşınmasına qədər, dünya avtoritarizmə doğru əhəmiyyətli transformasiyanın şahidi olur. Böyük dövlətlər arasında geosiyasi rəqabətin güclənməsi avtoritarizmin güclənməsinə təkan verir. Qlobal səhnədə nüfuz və güc uğrunda mübarizə aparan dövlətlər çox vaxt sabitliyə və dəyərlər üzərində nəzarətə üstünlük verirlər. Bu, strateji müttəfiqlik və əlverişli iqtisadi əlaqələr axtaran böyük dövlətlər tərəfindən avtoritar rejimlərin dəstəklənməsinə və hətta təşviq edilməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadi bərabərsizlik və durğunluq bütün dünyada əhali arasında narazılıq yaradıb, güclü liderlik və sabitlik tələbinə gətirib çıxarıb. Avtoritar liderlər bu narazılıqdan sui-istifadə edərək, hətta demokratik prinsiplər bahasına olsa belə, asayişi və rifahı bərpa edəcəklərini vəd edirlər. Üstəlik, iqtisadi böhranlar və qənaət tədbirləri milli dəyərlər adı ilə demokratik təsisatları sarsıdan populist liderlərin yüksəlişi üçün münbit zəmin yaradır [7].

Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların yayılması avtoritar rejimlərə əhali üzərində daha çox nəzarət etməyə imkan verib. Kütləvi nəzarətdən tutmuş senzura və təbliğata qədər bu texnologiyalar avtokratik liderlərə müxalif fikirləri sıxışdırmaq və iqtidarı möhkəmləndirmək imkanı verir. Bundan əlavə, dezinformasiyanın yayılması və sosial medianın manipulyasiyası demokratik təsisatlara inamı sarsıdır, avtoritar liderlərin özlərini sabitlik və təhlükəsizliyin keşikçiləri kimi göstərməyini asanlaşdırır [5].

Bu baxımdan, avtoritarizmin yüksəlişi bütün dünyada insan hüquqları və vətəndaş azadlıqları üçün ciddi təhlükə yaradır. Avtokratik rejimlərdə siyasi müxalifət susdurulur, fərqli fikirlər amansızcasına yatırılır və əsas azadlıqlar məhdudlaşdırılır. Üstəlik, bir vaxtlar demokratik olan ölkələrdə avtoritar təcrübələrin normallaşması insan hüquqları ilə bağlı qlobal konsensusa zərbə vurur və onları müdafiə etmək vəzifəsi daşıyan beynəlxalq institutları zəiflədir.

Son illərdə yaranmış siyasi mənzərə dünyanın müxtəlif yerlərində mühafizəkar liderlərin güclənməsinə səbəb olub. ABŞ-da Donald Trampdan tutmuş Macarıstanda Viktor Orban və Böyük Britaniyada Boris Consona qədər mühafizəkar siyasətçilər hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə geniş yayılmış narazılıq və qütbləşmədən istifadə ediblər. Mühafizəkar liderlər həmçinin liberal dəyərlərə və multikulturalizmə qarşı mədəni reaksiyaya əl atırlar. Getdikcə müxtəlifləşən və bir-birindən asılı olan dünyada bir çox xalqlar öz mədəni kimlikləri və milli suverenlikləri ilə bağlı narahatlıq hissi keçirirlər. Mühafizəkar liderlər daha sadə və daha homojen xalqların formalaşması üçün nostalji hissinə xitab edən millətçi və populist povestləri təbliğ etməklə bu qorxulardan sui-istifadə edirlər [1].

Mühafizəkar liderlərin idarəçiliyi sosial və siyasi qütbləşməni gücləndirməyə, cəmiyyət daxilində parçalanmaları dərinləşdirməyə və konstruktiv dialoq və kompromislərə mane olmağa meyllidir. Onların "biz onlara qarşı" ritorikası marjinal qruplara qarşı nifrət və düşmənçilik mühiti yaradır, sosial gərginliyi gücləndirir və sosial birliyi pozur. Üstəlik, onların siyasi opponentləri demonizasiyası və demokratik normalara məhəl qoymaması demokratik təsisatlara inamı azaldır və siyasi sinizmi gücləndirir.

Bu baxımdan, prezidentlik institutu bütün dünyada dövlətlərin idarəçiliyinin və siyasi mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Son illərdə avtoritar meyllərə malik liderlərin yüksəlişi prezidentliyə ciddi təsir göstərib, mərkəzləşdirilmiş güc və azaldılmış nəzarət və tarazlıq ilə xarakterizə olunan güclü prezident modellərinin inkişafına gətirib çıxarıb. Avtoritar meyllərə malik olan liderlər çox vaxt qanunvericilik və məhkəmə nəzarəti hesabına hakimiyyəti icra hakimiyyətində cəmləşdirməyə çalışırlar. Onlar məhkəmə və media kimi qurumların müstəqilliyinə xələl gətirə, nəzarəti və tarazlığı zəiflədə, qərar qəbuletmə səlahiyyətini prezidentin əlində mərkəzləşdirə bilər. Nəzarət və tarazlığın bu aşınması demokratik hesabatlılığı sarsıdır və hakimiyyətdən sui-istifadə hallarına yol açır [10].

Türkiyənin prezidentlik institutu son illərdə hakimiyyətin prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan və hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının (AKP) əlində cəmlənməsi ilə əlamətdar transformasiya keçirib. Türkiyədə prezidentlik institutunun inkişafının əsas tendensiyalarından biri demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin prezident Ərdoğanın əlində cəmləşməsi olub. 2018-ci ildə prezident üsul-idarəsinə keçiddən sonra Ərdoğan hökumətin digər qollarından məhdud nəzarətlə geniş icra hakimiyyətinə sahib olub. Bu, demokratik prinsiplərin, o cümlədən qanunun aliliyi, ifadə azadlığı və məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin aşınması ilə bağlı narahatlıqları artırıb. Türkiyədə prezident üsul-idarəsinə keçid parlament nəzarəti və məhkəmə müstəqilliyi hesabına prezidentin səlahiyyətlərinin genişlənməsinə səbəb olub [12].

Türkiyədə prezident institutunun inkişaf perspektivləri siyasi, iqtisadi və sosial amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Hakimiyyətin prezident Ərdoğanın əlində cəmlənməsi demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin cəmləşməsi ilə bağlı narahatlıqları artırsa da, islahatlar və yenilənmə imkanları da vardır. Türkiyədə prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyası siyasi aktorların, vətəndaş cəmiyyətinin və beynəlxalq ictimaiyyətin demokratik idarəetmənin qarşısında duran problemləri həll etmək və hesabatlılığı, şəffaflığı və insan hüquqlarına hörməti təşviq etmək bacarığından asılı olacaq.

Başqa bir nümunə isə Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. 2024-cü ildə ABŞ-da keçiriləcək prezident seçkiləri ilə Donald Trampın qələbəsinin mümkünlüyü prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyası ilə bağlı ciddi suallar yaradır. Trampın 2016-cı ildən 2020-ci ilə qədərki prezidentliyi mübahisələr, qütbləşmə və demokratik normalara qarşı görünməmiş çağırışlarla yadda qalıb. 2020-ci ildə impiçment cəhdləri və seçki məğlubiyyəti ilə üzləşməsinə baxmayaraq, Donald Tramp Respublikaçılar Partiyasında nəhəng qüvvə olaraq qalır və sadiq tərəfdarlar bazasına rəhbərlik etməyə davam edir. Onun populist ritorikası, millətçi gündəmi və qarşıdurma üslubu seçicilərin xarici siyasətdən məyus olan, eləcə də mədəni və iqtisadi dəyişikliklər istəyən seqmentləri arasında rezonans doğurur. Üstəlik, Trampın Respublikaçılar Partiyası daxilindəki nüfuzu və yerli əhalinin dəstəyini səfərbər etmək bacarığı onu 2024-cü ildə prezidentliyə əsas namizəd edir [9].

Trampın yenidən seçilməsi perspektivi ABŞ-da demokratik idarəçiliyin gələcəyi ilə bağlı ciddi narahatlıqlar yaradır. Trampın prezidentliyi mediaya, həmçinin digər demokratik təsisatlara hücumlar, eləcə də sosial və siyasi qütbləşməni gücləndirən bölücü ritorika ilə səciyyələnirdi. Tramp üçün ikinci müddət demokratik normaları daha da aşındıra, qanunun aliliyinə xələl gətirə və icra hakimiyyəti üzərində nəzarəti və tarazlığı zəiflədə bilər. Üstəlik, Trampın demokratik prinsiplərə məhəl qoymaması və seçki nəticələrinin legitimliyinə etiraz etmək istəyi seçki prosesinə və demokratik təsisatlara olan etimadı daha da sarsıda bilər.

ABŞ demokratiyası təkcə Tramp ilə deyil, həmçinin Vladimir Putin ilə də müharibə vəziyyətindədir. 2022-ci ilin fevralında başlamış və hələ də davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi təkcə Ukraynanın gələcəyi üçün deyil, həm də Rusiyanın daxili dinamikası, xüsusən də prezidentlik institutu üçün dərin təsirlərə malikdir. Prezident Vladimir Putinin Ukraynada qələbə qazanacağı təqdirdə, Rusiyada prezident institutunun gələcəyi, çox güman ki, hakimiyyətin konsolidasiyası, artan millətçilik və

demokratik idarəçiliyin məhvi ilə yekunlaşacaq. Ukraynadakı qələbə çox güman ki, Putinin daxili mövqeyini gücləndirəcək və Rusiya daxilində hakimiyyətini möhkəmləndirəcək. Putinin münaqişə zamanı ölkəyə rəhbərliyi qətiyyətli və iddialı hesab olunaraq onun qlobal səhnədə Rusiyanın maraqlarını müdafiə etməyə qadir olan güclü lider kimi imicini gücləndirəcək. Bu, prezidentlikdə hakimiyyətin daha da mərkəzləşməsinə gətirib çıxara bilər, çünki Putin əsas institutlar üzərində nəzarəti gücləndirməyə və müxalif səsləri boğmağa çalışır. Üstəlik, Putin milli təhlükəsizlik narahatlığını bəhanə edərək, siyasi müxalifətə və vətəndaş cəmiyyətinə qarşı növbəti repressiyalara haqq qazandırmaq, demokratik normaları sarsıtmaq və avtoritar hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün çalışa bilər [4].

Ukraynadakı uğurlu nəticə, çox güman ki, Rusiya daxilində millətçi əhval-ruhiyyəni gücləndirəcək və Putinin "Rusiya maraqlarını xarici təhdidlərə qarşı müdafiə etdiyinə dair" təbliğatını gücləndirəcək. Bu, vətənpərvərlik ruhunun canlanmasına və Putinin rəhbərliyinə dəstəyin artmasına, onun ölkənin ali lideri kimi mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinə səbəb ola bilər. Üstəlik, Ukraynadakı qələbə Putinin iddialı xarici siyasətinin və Rusiyanın qlobal güc statusunu bərpa etmək, nostaljist hekayəni gücləndirmək və Rusiya əhalisi arasında Putinin populyarlığını möhkəmləndirmək baxışının təsdiqi kimi qiymətləndirilə bilər [3].

Əksinə, Vladimir Putinin potensial məğlubiyyəti və davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi kontekstində onun Rusiya prezidentliyindən getməsi Rusiya siyasətində və idarəçiliyində mühüm dönüş nöqtəsi olacaq. Putinin məğlubiyyəti və postunu tərk etməsi halında Rusiyada prezidentlik institutunun gələcəyi qeyri-müəyyənlik, keçid dövrü və demokratik islahatlar üçün potensial imkanlarla xarakterizə olunacaq. Putinin məğlubiyyəti və postunu tərk etməsi Rusiya siyasi sistemində liderlik və hakimiyyət boşluğu yaradaraq, qeyri-müəyyənlik və keçid dövrünə gətirib çıxaracaq. İyirmi ildən artıqdır hakimiyyətdə olan Putinin qəfil gedişi siyasi istəblişmenti narahat edəcək və Rusiya siyasətinin gələcək istiqaməti ilə bağlı suallar yaradacaq. Üstəlik, aydın varisin və ya təyin edilmiş varisin olmaması hakim elitada hakimiyyət uğrunda mübarizəyə və daxili parçalanmalara gətirib çıxara bilər ki, bu da keçid prosesini daha da çətinləşdirir [6].

Çinin prezidentlik institutunun nisbətən liberal Tziyan Tzemin və Xu Dzintao dövründən prezident Si Dzinpin dövründə hakimiyyətin konsolidasiyasına qədər təkamülü Çin siyasətində və idarəçiliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. 1990-cı və 2000-ci illərdə Çin kollektiv qərar qəbulu və məhdud siyasi islahatlarla səciyyələnən "şura demokratiyası" yanaşması ilə nisbi açıqlıq dövrünü yaşadı. Bununla belə, Si Dzinpinin rəhbərliyi altında Çin liberal siyasi addımların ləğvinin şahidi oldu, hakimiyyətin konsolidasiyası və müxaliflərə qarşı təzyiqlər baş verdi.

Tziyan Tzemin (1993-2003) və Xu Dzintao (2003-2013) kimi liderlərin prezidentlikləri dövründə Çin nisbi siyasi liberallaşma və iqtisadi islahatlar dövrünü yaşadı. Çin avtoritar ölkə olaraq qaldığı halda, qərar qəbuletmə səlahiyyətinin mərkəzsizləşdirilməsi və "şura demokratiyasının" təşviqi də daxil olmaqla, siyasi islahatlarla bağlı açıqlıq və eksperiment əlamətləri var idi. Bu sistemə uyğun olaraq, qərarlar bir fərd tərəfindən deyil, kollektiv konsensus vasitəsilə qəbul edilirdi ki, bu da müxtəlif maraqlı tərəflərin daha çox iştirakına imkan verir və siyasi sistem daxilində inklüzivlik hissini artırırdı [8]. 2013-cü ildə Si Dzinpinin prezidentliyə yüksəlməsi sələflərinin liberallaşma meyllərindən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşdığını göstərdi. O, tez bir zamanda prezidentlik və Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) daxilində hakimiyyəti bir əldə cəmləməyə çalışdı, genişmiqyaslı anti-korrupsiya kampaniyasına başladı və siyasi rəqibləri təmizlədi. Onun rəhbərliyi altında Çin müxalifətin sıxışdırılması, vətəndaş cəmiyyətinə təzyiqlər, ifadə və sərbəst toplaşma azadlığına məhdudiyyətlərin sərtləşdirilməsi ilə siyasi nəzarətin gücləndirilməsinin şahidi olub. Si Dzinpinin hakimiyyəti cəmləşdirməsi demokratik normaların aşınması və hakimiyyətin bir şəxsin əlində cəmləşməsi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olub [2].

Onun dövründə hakimiyyətin konsolidasiyası Çində insan hüquq və azadlıqları üçün əhəmiyyətli nəticələrə səbəb oldu. Müxalifətin sıxışdırılması vətəndaş cəmiyyəti fəallarının, jurnalistlərin və etnik azlıqların əsassız həbsi, senzura və təqibi də daxil olmaqla geniş insan hüquqlarının pozulması ilə nəticələnib. Üstəlik, ifadə və sərbəst toplaşmaq azadlığına qoyulan məhdudiyyətlərin sərtləşdirilməsi fərqli fikirləri boğub və fərdlərin öz fundamental hüquqlarını həyata keçirmək imkanlarını sarsıdıb. Si Cinpinin prezidentliyi dövründə insan hüquq və azadlıqlarının pisləşməsi beynəlxalq ictimaiyyətdə narahatlıq yaradıb və Çinin avtoritar praktikasının tənqidinə səbəb olub.

Onun dövründə hakimiyyətin konsolidasiyası Çinin beynəlxalq münasibətlərinə, xüsusən də ABŞ-la münasibətlərinə təsir etdi. Çinin getdikcə daha iddialı xarici siyasət mövqeyi, Asiya-Sakit Okean regionunda artan təsiri və güc proyeksiyası iki ölkə arasında gərginliyə və rəqabətə səbəb oldu. Çin və ABŞ arasında münasibətlərin pisləşməsi ticarət, texnologiya, insan haqları və Tayvanda ərazi iddiaları ilə bağlı mübahisələrə və iki güc arasında genişlənən problemlərə və düşmənçiliyin artmasına səbəb oldu [1].

Nəticə. Prezidentlik institutunun gələcək trayektoriyasını nəzərdən keçirərkən demokratik-liberal və avtoritar-mühafizəkar meyllər arasındakı gərginliyi etiraf etmək vacibdir. Bəzi ölkələr demokratik norma və prinsiplərin davamını görsə də, digərləri sabitliyə və fərdi azadlıqlara nəzarətə üstünlük verən avtoritar liderlər tərəfindən hakimiyyətin konsolidasiyasının şahidi ola bilər. Prezidentlik institutunun istiqaməti çox güman ki, populist hərəkatların artması, qütbləşmə və demokratik normaların aşınması da daxil olmaqla daha geniş ictimai tendensiyalardan təsirlənəcək. Nəhayət, demokratik-liberal və avtoritar-mühafizəkar qüvvələr arasındakı tarazlıq qlobal miqyasda idarəçilik, insan haqları və siyasi sabitlik üçün təsirləri ilə prezidentlik institutunun gələcəyini formalaşdıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Associated Press. Report: Authoritarianism on the Rise as Democracy Weakens / VOA. URL: https://www.voanews.com/a/report-authoritarianism-on-the-rise-as-democracy-weakens/6856151.html [04.11.2024].
2. China: No Letup in Xi Jinping's Repressive Rule / Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/news/2024/01/11/china-no-letup-xi-jinpings-repressive-rule [04.11.2024].
3. Drozdiak, N. and others. What If Putin Wins? US Allies Fear Defeat as Ukraine Aid Stalls / - URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-12-19/ukraine-running-out-of-help-has-us-allies-fearing-putin-will-win-the-war [04.11.2024].
4. Kuper, S. What if Russia wins? / - URL: https://www.ft.com/content/a788b749-c94c-4d9e-99e4-47300b0c6ea8 [04.11.2024].
5. LaFrance, A. The Rise of Techno-Authoritarianism / TheAtlantic. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2024/03/facebook-meta-silicon-valley-politics/677168/ [04.11.2024].
6. Mead, W.R. What if Putin Loses His War in Ukraine? / Wall Street Journal. URL: https://www.wsj.com/articles/what-if-putin-loses-his-war-ukraine-russia-nationalism-slavs-china-defense-e1864e09 [04.11.2024].
7. Repucci, S.; Slipowitz, A. The Global Expansion of Authoritarian Rule / - freedomhouse. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2022/global-expansion-authoritarian-rule [04.11.2024].
8. Shepherd, C. From Mao to Xi: Power plays in the succession of Chinese leadership / -Washington Post. URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/10/24/mao-zedong-xi-jinping-china-leaders/ [04.11.2024].
9. Sherman, M. Can Trump run for presidency? U.S. Supreme Court to rule in biggest involvement since Bush v. Gore / - URL: https://globalnews.ca/news/10270784/donald-trump-us-presidential-election-supreme-court/ [04.11.2024].
10. The rise of authoritarianism is misunderstood – and it matters / -University of Birmingham. URL: https://www.birmingham.ac.uk/news/2023/how-the-global-rise-of-authoritarianism-is-misunderstood-and-why-it-matters [04.11.2024].
11. Zhang, Y. The United States and China's complex cooperation and rivalry continue / - URL: https://eastasiaforum.org/2024/02/01/the-united-states-and-chinas-complex-cooperation-and-rivalry-continue/ [04.11.2024].
12. Алексеевич, А.В.; Игоревна, С.А. Турция в современном мире: между демократией и авторитаризмом / - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/turtsiya-v-sovremennom-mire-mezhdu-demokratiey-i-avtoritarizmom [04.11.2024].

ТУРАЛ МАМЕДОВ
Баку Государственный Университет

АНАЛИЗ БУДУЩЕГО ПРЕЗИДЕНТСКОГО ИНСТИТУТА

При рассмотрении будущей траектории института президентства важно признать напряженность между демократическо-либеральными и авторитарно-консервативными тенденциями. В то время как в некоторых странах можно наблюдать продолжение демократических норм и принципов, в других может произойти консолидация власти авторитарными лидерами, которые ставят на первое место стабильность и контроль над индивидуальными свободами. Направление института президентства, вероятно, будет зависеть от более широких социальных тенденций, включая рост популистских движений, поляризацию и эрозию демократических норм. В конечном итоге баланс между демократическо-либеральными и авторитарно-консервативными силами определит будущее института президентства, что повлияет на управление, права человека и политическую стабильность в глобальном масштабе.

Ключевые слова: Институт президентства, США, Россия, Китай, Россия, Турция.

TURAL MAMMADOV
Baku State University

ANALYSIS OF THE FUTURE OF THE PRESIDENCY INSTITUTE

When considering the future trajectory of the presidential institution, it is essential to acknowledge the tension between democratic-liberal and authoritarian-conservative trends. While some countries may witness the continuation of democratic norms and principles, others may experience the consolidation of power by authoritarian leaders who prioritize stability and control over individual freedoms. The direction of the presidential institution is likely to be influenced by broader social trends, including the rise of populist movements, polarization, and the erosion of democratic norms. Ultimately, the balance between democratic-liberal and authoritarian-conservative forces will shape the future of the presidential institution, with implications for governance, human rights, and political stability on a global scale.

Keywords: Presidency Institute, USA, Russia, China, Russia, Turkey.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 noyabr 2024-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 noyabr 2024-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Adil Baxşəliyev, s.e.d. Adil Mirabdullayev.